

ŽIDOVSKO PITANJE U SREDNJOJ EUROPI I HRVATSKOJ U XIX. ST.

Ivan PEDERIN, Zadar

Autor raspravlja o židovskom pitanju u srednjoj Europi, prije svega u habsburškoj zajednici naroda, dakle i u Hrvatskoj, gdje je – uz Rusiju – živjela najbrojnija židovska populacija u Europi. Članak se osvrće na antisemitizam i filosemitizam, uočava se bliskost kršćanstva i judaizma. Antisemitizam se opisuje kao objektivno neprihvatljiv, iracionalan i udomljen više u masi negoli u intelektualnim krugovima. Opaža se neobičnost židovskog razvoja. Židovi su se u 19. stoljeću emancipirali, a to je zapravo značilo da su se asimilirali. Asimilaciji se ispriječio antisemitizam na koji su Židovi reagirali sionizmom koji nije vjerski nego nacionalno-preporodni pokret.

KLJUČNE RIJEČI: *Židovi, hrvatska povijest, povijest Europe, nacionalno pitanje*

Austrija je imala vrlo velik broj Židova; početkom XX. st. bilo ih je čak 2 300 000. Oni su živjeli ponajviše u Galiciji, osobito u gradu Brody gdje su se isticali u trgovini. Prebivali su obično u središtima rutenskih gradova i određivali njihovu sliku. U publikaciji *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, od koje je izišlo 25 svezaka opisani su svi brojni narodi Carevine pa tako i Židovi u svesku *Galicien* koji je tiskan 1898. Pozabavit ćemo se židovskim pitanjem u Carevini jer je ona imala tako velik broj Židova, a ni jedna zemlja osim SAD nije prikladnija za proučavanje židovskog pitanja, kako je to istakao niže razmotreni engleski novinar, publicist i obavještajac Henry Wickham Steed.

Leo Herzberg Frankl, napisao je u toj publikaciji prilog o Židovima pod naslovom *Die Juden* (str. 475-500). On je počeo sa židovskom vjerom koja vlada čovjekovim životom u svim njegovim oblicima što izolira Židove u njihovoj okolini, ali ujedno stvara i njihovu otpornost. U Poljskoj, Rusiji, Mađarskoj i Rumunjskoj Židovi žive u kompaktnim skupinama, govore njemački i odijevaju se kao Nijemci. U Galiciji govore *den jüdisch-deutschen Jargon*, autor još ne zna za *jiddisch* kao posebni jezik nastao iz srednjovisokonjemačkog s mnogo hebrejskih bogoslovnih riječi. Slavenski seljaci neuki su i ne razmišljaju o Židovima, ali siromašnije građanstvo ne voli Židove jer u njima nalazi konkurente u poslu. Židovi su se mnogo bavili proučavanjem Biblije i Talmuda, živjeli su u svojim zatvorenim zajednicama i upravljali sobom po svom zakonu, vlast o njima nije mislila do Josipa II. koji ih je 1782. s *Toleranzediktom* izjednačio s ostalim građanima Carevine. Tada su Židovi dobili prezimena koja su im birokrati često proizvoljno dali. Hebrejski jezik bio

je jezik vjerske poduke, ali kad je Marija Terezija reformirala školstvo pojavile su se u Tarnopolu i njemačko-židovske škole, a u Brodyju čak i židovska realka na njemačkom jeziku. To je samo dijelom uspjelo jer novaca nije bilo pa su ostale stare *Cheder*-škole. Međutim, bogati barun Moritz von Hirsch ustanovio je 35 židovskih pučkih škola u Galiciji, bile su to profane škole protiv kojih su ustajali rabini, ali nisu uspjeli spriječiti židovsku djecu da ih posjećuju pa je tako počela asimilacija Židova, koji su obično postajali Poljaci, žene su se asimilirale jer su željele raditi i zarađivati. Kod Židova se nije dogodilo ništa slično nacionalnom preporodu, oni nisu tražili ni osnivali nacionalne institute, nisu izdavali knjige i časopise, njegovali *jidisch* ili hebrejski kao nacionalne jezike, već su se trudili da postanu odvjetnici, liječnici, činovnici, inženjeri ili industrijalci. Židovi čak nisu stvorili svoj historicizam, iako je njihova povijest svakako najslavnija od svih živućih naroda uz grčku povijest. Oni su okretali leđa židovskom pravovjerju, iako su rabini ostali ugledni. Tako npr. kod Židova nije bilo nepismenih kojih je bilo u ne malom broju kod svih ostalih naroda Carevine, ali je neznatan bio broj pobožnih Židova. Oni su vrlo često bili trgovci, često su putovali pa su njihove veze s obiteljima bile sve slabije. Međutim na svojim putovanjima oni su došli u dodir sa zapadnom uljudbom, ali su ostali praznovjerni pa su vjerovali u vještice, čarobnjake itd., a sekta *Kasida* bila je fanatična. Njezini pripadnici plesali su kao derviši i klicali kad su se molili. Druga sekta *Karaita* osnovana 800 godine poslije Krista bila je brojna na Krimu. Ova sekta odbacivala je *Talmud* i slijepo slijedila Toru. Govorili su između sebe tatarski, inače rutenski. Marija Terezija, odnosno Katarina II. podijelile su im povlastice. Bili su zadovoljni jedino ako im se rodio sin pa je obrezivanje postajalo svečanost. Dječaci su već s četiri godine išli u *Cheder* gdje su učili higijenske propise i hebrejsko pismo. Ova škola trajala je samo 2 godine. Najviša vjerska škola bila je *Talmud-Cheder* škola. Potvrdu – *Bar-Mizwa* primali su sa 14 godina; onda su smatrani odraslim pa su morali obavljati sve vjerske dužnosti. *Schadchen* je ustanova bračnog posredovanja, brakove sklapaju roditelji rano i oni su većinom uspjeli. Svadba se održava u kući nevjeste.

Na svečanostima odijevaju pogrebnu odjeću, to je njihov *memento mori*. Poligamija je postojala, ali je ukinuta u XIII. st., ali i danas bračne ugovore pišu na aramejskom. Brak nije sakrament, već svjetovni ugovor, sklapa se s dva svjedoka bez nazočnosti rabina što stvara teškoće austrijskoj upravi da djecu iz takvih brakova prizna kao zakonitu, a to je u građanskom zakonodavstvu XIX. st. bilo važno. Brak je razvodiv, ali ga razvesti može samo muž. Rastavljeni mogu sklopiti drugi brak, muž odmah, žena poslije tri mjeseca. U smrti i pogrebu nema razlika između bogatih i siromašnih. U kući pokojnika prolje se sva voda jer se smatra da je anđeo smrti u toj vodi oprao svoj mač, pokojnici se ne sahranjuju u kovčegu, a kod sahrane spominje se u molitvi prah. Pokojniku se pod glavu stavi jastuk sa zemljom iz Jeruzalema, da kod uskrsnuća lakše nađe put do Obećane Zemlje. Svečanost sjenica traje 40 dana na uspomenu bijega iz Egipta koji je toliko trajao. Svečanost Makabejaca – *Chanuka* uspomena je na pobjedu nad Sirijcima, Pasha i Duhovi uspomene su na Objavu na Sinaju, svečanost na kraju godine uspomena je na rušenje Hrama. Židovi su veliki poštovatelji tradicije, a ta tradicija, mogli bismo dodati sukladna je kršćanskoj što autor koji je pisao u doba prije II. Vatikanskog ekumenskog koncila nije istaknuo. Sve važnije svečanosti Židova imaju svoj odjek u kršćanskim svečanostima i kršćanskoj tradiciji koja nije odvojiva od Židovske.

U Carevini su svi narodi koji su to željeli postali suvremenim nacijama tako što su osnovali nacionalne institute, sveučilišta, učena društva, nacionalne knjižnice, muzeje, časopise, novine, izdavačke kuće i sl., uopće njegu materinjeg jezika i književnosti. U Carevini se u tim slučajevima govorilo o preporodu. Preporodi svih naroda imaju počelo u jozefinizmu. Židovski preporod značilo je masovno otpadništvo od vjere i asimilaciju. Međutim, Židovi koji su se u velikom broju selili u Beč i druge gradove u Carevini često su dočekivani s antisemitizmom koji je za razliku od tradicionalnog antisemitizma imao rasna obrazloženja. Antisemiti su bili čak i sami asimilirani Židovi što su se ranije doselili u Beč i koji nisu rado gledali nove židovske doseljenike. Židovsko pitanje osjetilo se pored ostalog i u književnosti, to je drama Salomona Mosenthala, *Deborah* (1849) koja se bavi pitanjima izmirenja i ljubavi kršćanina i Židovke i mogućnosti sklapanja braka što ipak nije moguće, Robert Hamerling je u svom *Homunkulusu* (1888) naglašeni antisemit.¹

Engleski novinar i obavještajac Henry Wickham Steed opisao je Židove kao vrlo važne u Carevini, iako ih je samo 2 300 000, što je ipak mnogo jer su brojčano od njih u Carevini bili slabiji jedino Talijani i Slovenci. Oni se dijele na cioniste i asimilacioniste. Imaju snažno rasni karakter, antisemitizam je u Austriji endemski i politički. Židovi se smatraju izrabljivačima i bogatim, ali oni ne izrabljuju samo arijce, već i Židove, a od doseljenika u SAD najsiromašniji su baš austrijski Židovi. Odnos Židova prema Jehovi nije sinovski i ne uključuje ljubav, u judaizmu nema božanske milosti, odnos prema Jehovi je trezven, mehanički i gotovo poslovan. Židova je u Austriji malo u vojsci i činovništvu, a više u umjetnosti i osobito glazbi, novinarstvu, politici, osobito u socijaldemokraciji. Nomadi su bili u Antici, a i sada se rado sele, ali lako i rado postaju dobri Austrijanci kao Heinrich Friedjung. I među mađarskim nacionalistima mnogo je Židova.² Josip i Ivo Frank bili su Židovi koji su se pokrstili i postali iskrenim hrvatskim nacionalistima. Prilagodljivi su, germanofili jer smatraju da je Njemačka sila koja se diže, iako je pan-germanizam antisemitski. Rado posjećuju salone aristokrata koji ih nerado primaju, ali ako u neku obitelj uđe Židov, to se osjeća kroz mnogo naraštaja.³ Je li ovo rasizam? Steed je smatrao da i isusovci imaju isti mentalni sklop kao i Židovi. Franjo Josip nije prionuo uz antisemitizam već je izjavio: *Ich will keine Judenhetze in meinem Reiche*. Odnos antisemitizma bio je, ne buđenje nacionalne svijesti i preporod kako se to dogodilo kod Mađara, Hrvata, Čeha i drugih, nego cionizam sa djelom Theodora Herzla, *Das neue Ghetto* (1894/1898) koji mnogi Židovi nisu prihvaćali jer su se bojali osnivanja židovske države kad bi im se moglo reći da odu u tu svoju državu. Tako se dogodilo da je Carevina koja je važila kao klerikalna i konzervativna, a u njoj je bio jak antisemitizam, imala vrlo jaku židovsku populaciju, a Židovi su u svojim rukama držali novinstvo, banke i industriju, da ih književnost jer se među najuglednijim austrijskim književnostima toga doba ističu baš Židovi koji nisu govorili njemački kao materinjim jezikom, nego *jidisch*. Neki su Židovi čak dobivali ili

¹ Karlheinz Roszbacher, *Literatur und Liberalismus, Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*, Wien, 1992. Poglavlje VII. Juden in Wien, Jüdische Themen und Figuren in der Literatur

² Ovi su sudjelovali znatno u revoluciji 1848., iako ih je mađarski parlament emancipirao tek 1849. pa su uz protestante smatranikrivcima za revoluciju, Mirjana Gross, *Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću*, Gordogan, IX(1987), br. 23-24. str. 27.

³ *The Hapsburg Monarchy*, London, 1919. str. 109, 134-182.

kupovali plemićke naslove u Austriji. Cionizam pak nije bio vjerski pokret, već je išao za tim da Židove ustroji kao suvremenu naciju poput ostalih europskih nacija.

Steed je nastavio da u Austriji postoji politički i endemski antisemitizam. Smatra se da su Židovi izrabljivači, što je uvjetno točno jer oni ne izrabljuju samo arijce, nego i druge Židove, a među Židovima mnogi su vrlo siromašni. Židovski odnos prema Jehovah nije sinovski, u judaizmu nema traga božanskoj milosti, odnos Židova prema Bibliji trezven je, mehanički i gotovo poslovan. Poslijebiblijski judaizam misli na gomilanje novaca pa je kapitalizam nastao u židovskim glavama. Ovo je samo uvjetno točno. Sv. Toma Akvinski riješio je pitanje lihve. Prema sv. Tomi čovjek koji ima novaca dužan je pozajmiti novac bez kamate svom bližnjem, ako ga on nema i to se zove *mutuum*. Ako uzme kamatu, onda je to lihva – *usura*. Međutim, ako netko pozajmi novac trgovcu on će mu vratiti glavnicu i trećinu dobiti, ali će zajmodavac morati uzeti na sebe i trećinu rizika.⁴ Židovski i katolički odnos prema lihvi isti je – novac se može pozajmiti uz kamatu, ali samo pripadniku druge vjerske zajednice. To je značilo da su Židovi mogli pozajmljivati kršćanima uz kamatu, a kršćani Židovima. Židova je bilo malo i to je praktički značilo da su samo Židovi pozajmljivali kršćanima. Ova misao polazište je kapitalističkog razvitka, ona se temelji na Kristovoj prisposobi o pet talenata, ali je bliska i Talmudu. Dalmatinski gradovi prvi su primijenili misao sv. Tome u formularu *creditum ad lucrum*. Židovski i katolički odnos prema lihvi isti je – novac se može pozajmiti uz kamatu, ali samo pripadniku druge vjerske zajednice. To je značilo da su Židovi mogli pozajmljivati kršćanima uz kamatu, a kršćani Židovima. Židova je bilo malo i to je praktički značilo da su samo Židovi pozajmljivali kršćanima.

Steed piše o Židovima koji su možda i koju tisuću godina živjeli kao nomadi, a to su i ostali. Ovdje se moramo prisjetiti židovskog putopisca iz XII. st. Benjamina iz Tudele⁵ koji je posjećivao židovske kolonije rasute po svijetu. Njegov putopis djelovao je otprilike kao neki tadašnji zavod za migracije ili zapošljavanje. Benjamin je izvješćivao gdje je Židovima bolje i kamo se mogu odseliti ako to žele. Zanimljivo je i značajno da su Židovi tada živjeli, a i danas žive samo u kršćanskim i muslimanskim zemljama.⁶ Židovi se rado okupljaju, iako su individualisti i ne vole izvanjsku disciplinu. Ghetto su izmislili kršćani. U Austriji će se malo Židova naći među vojnicima i činovnicima, oni su obično umjetnici, pravnici, glazbenici, novinari i političari, Steed smatra da se oni pouzdaju u svoju intelektualnu superiornost, a mi moramo dodati da se među istaknutim ljudima svih europskih i američkih zemalja u XIX. i XX. st. nalazi vrlo mnogo Židova. Steed nalazi da je njih njihova teologija osposobila za apstraktno mišljenje, a k tome oni nisu vezani za mjesne odnose. Kršćanski socijali koji su u Austriji ustajali u obranu slabih i siromašnih su antisemiti, smatraju da je kapitalizam židovski. Steed dodaje da su Karl Marx, Ferdi-

---

⁴ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*, Split, 1996. str. 84 ff.

⁵ *Viajes de Benjamin de Tudela 1160 – 1173. por primera vez traducidos al castellano con introducción, aparato crítico y anotaciones por Ignacio González Llubera* u Madridu. Nedavno ga je preveo na španjolski José Ramon Magdalena Nom de Deu.

⁶ Ima nešto malo Židova na dalekom istoku. To su obraćenici na židovsku vjeru, a ne Židovi po krvi. U starom vijeku bilo je obraćanja na židovsku vjeru. Ana Lebl, *Židovstvo između prozelitizma i asimilacije*, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Židovska općina Zagreb, 1998. str.193.

nand Lassalle, Singer, Bernstein, Arons, Fischer, Stadthagen, sve socijalisti bili Židovi. Austrijski Židovi prionuli su uz liberalizam i dali mnogo političkih publicista i djelatnika, potom su prionuli uz socijaldemokraciju i bili pisci i agitatori.⁷ Sve ovo, i dobro imovno stanje mnogih Židova dovodi do instinktivnog antisemitizma, sami Židovi ne slute koliko je antisemitizam jak u mnogim uljuđenim zemljama.

Talmud je prema Steedu farizejska reakcija na Aleksandrova osvajanja. U prorocima Steed vidi osudu asimilacionističkim tendencijama mnogih Židova koji su se ženili s nežidovkama i nisu željeli biti Židovi. Mi bismo mogli dodati da je Knjiga Kraljeva, a pomalo i sav Stari Zavjet dokument židovskog asimilacionizma, osobito Knjiga proroka Jone kojem je Gospodin naredio da prorokuje protiv Babilona, a on je pobjegao, ali se ipak morao vratiti i izvršiti volju Gospodinovu. Steed vidi povijest Židova kao povijest borbe između asimilacionizma i mozaičke tradicije. U Saducejima Steed vidi borbu protiv farizejskih tendencija i njihovih pokušaja da izoliraju Židove i stegnuti ih u oklop zapovijedi i komentara. Međutim, pad Jeruzalema ojačao je farizejsko Židovstvo.

Palestinski Talmud igrao je prema Steedu slabiju ulogu od Babilonskog koji je postao nacionalni posjed pravovjernih Židova pa je zamijenio Toru. Taj Talmud je komentar Tore prožet farizejskim duhom koji je odvojio Židove od tijeka ljudske kulture. Isus je prosvjed protiv farizejskog mumificiranja Židovstva. Isus se u prvom redu obraćao Židovima. Pavao je prosvjed protiv helenizma na račun židovskog razlikovanja između Židova i Goy, dakle nežidova. Farizejizam je korjenita obrana. Asimilacionisti se u Austriji oslanjaju na saducejsku tradiciju pa postaju dobri Nijemci, Englezi, Francuzi, Talijani ili Amerikanci. Oni se uspijevaju izvrsno prilagoditi svakoj sredini, a Steed se pita da li im to uspijeva i u dnu duše. Židovi smatraju da je Njemačka sila budućnosti i sve se više naseljavaju u Njemačkoj, iako je pangermanizam sklon antisemitizmu. To nije smetalo Heinricha Friedjunga da bude pangermanist i da u tom smislu tuži sudu Supila. Antisemitizam se ipak širi u Češkoj i Njemačkoj, ali među mađarskim nacionalistima nisu rijetki Židovi. Mi bismo tu mogli dodati Josipa i Ivu Franka.

Cionizam nailazi na protivnike među Židovima, čak i onim ortodoksnim, oni neće židovsku državu Izrael jer smatraju da će oni onda postati gosti u Njemačkoj i drugdje.

Talijanski novinar koji je dugo živio u Beču Virginio Gayda napisao je knjigu *La crisi di un impero* pa se u njoj osvrnuo na Židove u Austriji.⁸ On je opazio da antisemitizam počiva na kršćanskim socijalima koji traže da se osnuju posebne škole za židovsku djecu jer ne žele da njihova djeca sjede u školi zajedno sa židovskom. On je opazio da na budimpeštanskom sveučilištu od 4 270 studenata ima 2 359 Židova. Osim fanatičnih ortodoksnih Židova Židovi su otvoreni, srdačni i gostoljubivi ljudi koje neki ljudi mrze i blate. Pa ipak Židovi vole kad ih neka otmjena katolička kuća primi u svoj salon. Kad se pokrste znaju postati antisemiti, ali im mnogi ni kad se pokrste ne opraštaju što su Židovi. Miješani brakovi, čak i pokrštenih Židova rijetki su. Još nije posve ugasla predrasuda da Židovi za svoje vjerske svečanosti trebaju kršćansku krv. Ovim je Gayda naselio antisemitizam u

⁷ K. Schwecher, Die österreichische Sozialdemokratie, Eine Darstellung ihrer geschichtlichen Entwicklung ihres Programmes und ihrer Tätigkeit, Wien, ³1908. str. 3-5.

⁸ Torino-Milano-Roma, 1913. str.133-169.

malograđanstvo i dodijelio mu područje predrasude. Zaista, u antisemitizmu nema ničeg racionalnog. Gayda nalazi da je antisemitizam znak gubitka socijalne ravnoteže.

Gayda ipak smatra da trgovački duh čini od Židova stranca prema svom narodu. Židovi imaju u svojim rukama financije i solidarni su među sobom. Crkva i plemstvo nalaze da su Židovi iznašli socijalizam, a ne opažaju da Židovi imaju u svojim rukama kapital i da su baš oni stvorili kapitalizam, liberalizam i uspon Židova u društvu, ali su Židovi na taj način ugušili zanate i nezavisnu industriju, male drvodjelce koji su proizvodili pokućstvo što je postalo polazištem suvremenog antisemitizma. Gayda opaža da u katoličkoj Austriji Židovi u svojim rukama imaju financije. To je plod njihove kasne emancipacije koja je u Mađarskoj počela 1848., a dovršena je 1867. Tada su se u Mađarskoj pojavili židovski zemljoposjednici što je bila potpuna novost. Njima su zaduženi plemići prodavali svoje zemlje.

I Gayda opaža da su Židovi rijetko inženjeri, ali su u vrhu intelektualnog svijeta, nikad nisu generali, rijetko činovnici jer ih službeni svijet bojkotira, ali su u vrhovima višeg školstva i gimnazija, a drže u svojoj ruci i novinstvo. Austrijski liberalizam i socijalizam oslanjaju se na Židove.

Židovi prema Gaydi govore raznim jezicima, jedino vjera ih ujedinjava, asimilacija je vanjska, Židov uvijek ostaje nešto posebno, kao političari nemaju uvjerenja, lako mijenjaju narodnost, pa i vjeru, ali silama osovine služe bolje nego vojska.

Ovaj potpuno iracionalni antisemitizam nije teološki, a nije ni rasistički. Suvremeni rasizam Arthura Gobineua pokušavao je objasniti duševne i intelektualne osobine pojedinih rasa bojom njihove kože, oblikom njihovih lubanja i st. Zbog toga se u naprijed spomenutoj zbirci uvijek spominju mjerenja lubanja pojedinih skupina koja nisu pokazala ništa osim što u nekim skupinama ima više dolihokefalnih ili brahikefalnih lubanja. Mjerenja židovskih lubanja u Poljskoj, njihov rast i izgled nisu pokazala razlika prema poljskim lubanjama.⁹ Ovakav pristup nije sasvim slobodan od predrasuda. Upada u oči da ni Steed ni Gayda ne pristupaju židovskom pitanju znanstveno, već esejistički, a mi se moramo pitati da li je znanstveni pristup u ovoj stvari uopće moguć. Židovi su prema Gaydi i Steedu u Austriji držali u svojim rukama novinstvo, financije, pa i politiku. Da su bili toliko solidarni među sobom oni su mogli npr. izvesti državni udar i nametnuti se kao vladajući narod ili nešto slično. Ako to nisu ni pokušali onda to znači da su se osjećali Austrijancima, Mađarima, Hrvatima itd., da su bili lojalni sredini u kojoj su se nalazili i smatrali je svojom. Nije bez razloga da Židovi nisu pokretali časopise i novine *na jiddisch* ili hebrejskom, da nisu osnivali židovske škole ili sveučilišta, židovske biblioteke, galerije židovske umjetnosti ili akademije. To su mogli u Galiciji lakše nego drugdje jer ih je u toj zemlji bilo gotovo polovica pučanstva. Židovi, koji su bili prva nacija na svijetu, a nacijom ih je priznao nitko manji od Gospodina nisu to željeli biti poslije *Toleranzedikta* Josipa II., već su pridonosili napretku naroda u čijem su se krilu nalazili. Sad je umjesno pitanje: što bi bilo od austrijske kulture i gospodarstva da Židova nije bilo? Mi se sad moramo pitati po čemu su Stefan Zweig, Hugo von Hofmannsthal ili Arthur Schnitzler židovski pisci?

---

⁹ Josef Meyer, *Volkskunde, Physische Beschaffenheit der Bevölkerung*, Nav. djelo str. 239-251, židovske lubanje ne razlikuju se od onih poljskih, ali se razlikuju lubanje žena od lubanja muškaraca, str. 248.

Po čemu je to Marcel Proust? Oni su bez sumnje njemački, austrijski ili još bolje bečki odnosno francuski pisci, a Schnitzlerova autobiografija pod naslovom *Jugend in Wien* je naglašeno svrstavanje uz bečku tradiciju i kulturu kao i ostala djela ovih pisaca npr. Hofmannsthalov *Der Rosenkavalier*.

Ovdje valja istaknuti da su se Židovi rado asimilirali u habsburškim zemljama i većinom i najradije prihvaćali njemački, ali se oni nisu asimilirali u Poljskoj i Rusiji pa je to bilo razlogom antisemitizma i pogroma.¹⁰ Hrvate je smetalo što su Židovi što su se naselili u Hrvatskoj i dalje obično govorili njemački i sporo prihvaćali Hrvatski.

Zanimljivo je što o Židovima piše pokršteni Židov Ludwig Börne u svojim *Pismima iz Pariza* 1831.¹¹ On je u Warszawi vidio dvije vrste Židova – njemačke Židove koji su došli u Warszawu da zarade novaca i čim ih zarade odu i domaće Židove koji se približavaju Poljacima. Börne je u tom pismu oduševljen frankfurtskim odlukama da Židovi i kršćani smiju sklapati brakove i da su Židovi ravnopravni s kršćanima. Tu se jasno vidi židovski »antisemitizam« i želja da Židovi postanu Poljaci i da sudjeluju u poljskoj uljudbi. Heinrich Heine, također pokršteni Židov pisao je u putopisu *Ueber Polen* da građanstvo u Poljskoj čine Židovi, čija je uloga u gospodarstvu veća nego u Njemačkoj. Židovi u pruskom dijelu Poljske ne mogu u državnu službu, osim ako se pokrste, ali to mogu u ruskom dijelu. I ovdje je jasna želja za integracijom Židov u nacionalnu zajednicu zemlje u kojoj su se nalazili. O židovskom pitanju pisao je Heine i u polemici sa svojim neprijateljem Börneom.¹² Heine je u njemačku književnost uveo uvredljivu polemiku pa se tako u putopisu *Italien* rugao romantičkom pjesniku grofu Augustu von Platen-Hallermünde što je bio homoseksualac. Börneu se podrugivao da se mrgodi kad ga netko podsjeti da je bio Židov, član naroda koji je nekoć svoju slavu pronio svijetom, i još se nije otesao svoje svetosti. Židove je Heine smatrao narodom duha koji su veliki uvijek kad se vrate svom počelu. Oni nisu kao div Anteja, koji je snažan dok je na svojoj zemlji, Židovi su snažni kad dođu u dodir s nebom. Židovi i dalje čekaju svog zemaljskog Mesiju, a taj će možda spasiti Njemačku. Ovo Heine piše tako da se ne zna da li misli ozbiljno ili se podruguje.

Ovdje moramo opaziti da u svim ovim razmatranjima teologija ne igra ni najmanju ulogu, nju su Židovi dosljednije zaboravili u laičkom XIX. st. nego li kršćani. Pa ipak, zar bi bilo i moglo biti kršćanstva i islama da nema Židova? I sam Heine bio je kritičar židovske ortodoksije i onoga što se nazivalo klerikalizmom. Kod Heinea je kao i kod Börnea jasna njegova potreba da se integrira u njemačku naciju i da sudjeluje u njezinoj uljudbi.

Tek Franz Werfel uočio je da je židovsko pitanje teološko pitanje tako što je ustvrdio da su Židovi čuvari svetog Pisma. Kad ne bi bilo njih Sveto Pismo postalo bi arheološka ili književna zanimljivost, onako kako je to Hamurabijev zakonik.¹³ To znači da se Židovi ipak ne trebaju pokrstiti. Ali to znači da kršćani i muslimani ne mogu bez Židova, a ni Židovi

¹⁰ Jean-Paul Sartre, *Reflexions sur la question juive*, Paris, 1954. str. 16.

¹¹ Ludwig Börne's gesammelte Schriften, neue vollständige Ausgabe in 12 Bänden, Neunter Band, Bibliographische Anstalt, s.a. Neununddreissigster Brief, Paris den 3. März 1831. str. 36-37.

¹² Ludwig Börne. Eine Denkschrift von Heinrich Heine, Hamburg, U Sämtliche Werke, Zwölfter Band, 1872. stur. 213-217.

¹³ Ivan Pederin, Franz Werfels Beziehungen zu Tolstoi und Dostojewski, Österreich in Geschichte und Literatur, Godište 27(1983) Heft 2. str. 91-99.

bez njih. Nije dakle slučaj da Židovi, koji žive rasuti po svijetu žive jedino u kršćanskim i muslimanskim zemljama.

Ovdje valja istaknuti da je Werfel katolički pisac koji se ipak nikad nije pokrstio.

Krajem XIX. st. i baš u naprijed razmotrenoj zbirci vjerovalo se u postojanje rasa unutar bijele rase pa se mnogo prostora posvećivalo opisu lubanje i drugim somatskim karakteristikama pojedinih etničkih skupina u Carevini. Zanimljivo je da se takva razmatranja ne ističu u esejima o Židovima. Pa ipak, Otto Weiniger smatrao je u svom djelu *Geschlecht und Charakter* da su Židovi efeminirana rasa i prema tome manje vrijedni. Steed je ipak pisao da su Židovi snažna rasa (*race-character*). Ako se Židov oženi u neku obitelj to se osjeća u mnogo naraštaja.¹⁴ Antisemitizam je, mogli bismo reći sustav malograđanskih predrasuda. To se vidi iz romana *Der Hungerpastor* (Pastor glada) njemačkog realiste Wilhelma Raabe. On je tu suprostavio dva junaka Hansa Unwirscha i Židova Mosesa Freudensteina. Prvi potječe iz skromne obitelji, siromašan je studira protestantsko bogoslovlje i onda ide na selo kao pastor. Selo i njemački narod područje su na kojem mogu doći do izražaja njegove protestantske vrline. Moses Freudenstein ide u grad, on je inteligentniji i bolje obrazovan, ali je njegovo poštenje sumnjivo. U ova dva lika živi sav strah njemačkog malograđanstva od grada i napretka.

Gustav Freytag je u romanu *Soll und Haben* (Trebat i imati) opisao Veitela Itziga kao nepoštenog trgovca koji vara – lik strukturiran prema Dickensovom Faginu iz *Olivera Twista*. Međutim Itzigova žrtva je barun Rothsattel, veleposjednik i feudalac koji se slabo snalazi u suvremenom kapitalističkom načinu proizvodnje. On je u tom romanu književni znak za državu pa je Freytag na ovaj način svrstao Židove u socijalno-političko podzemlje, u skupinu nedostojnih građana skupa s Poljacima i osuđivanim ljudima. To su dakle skupine koje prijete zdravlju nacije-države.

Antisemitizam nije, kako smo naprijed pokazali racionalan, nema objašnjenja u znanosti, a ni znanost ne može objasniti antisemitizam. Prema Egonu Schwarzu antisemitizam je sustav vjerski i gospodarski uvjetovanih predrasuda u kojima djeluju i sociobiološke predrasude. Austrijski pisac Robert Hamerling u svom *Homunculkusu* (1888) opisuje čovječuljka nastalog u laboratoriju pri čemu se oslanja na Goetheovog *Fausta* koji se odmah po rođenju zanima za agio na burzi, izvoz, dionička društva, želi izvaditi iz Rajne blago Nibelunga da bi ga unovčio, a boluje od žeđi za zlatom. Židovi se satiriziraju, pa Hamerling piše o osnivanju novog Jeruzalema, o židovskim lihvarima, financijskim barunima, novinskim Židovima, književnim Židovima, okrivljuje Židove za slom Burze, piše o *foetus Judaeorum*. Ludwig Anzengruber je u drami *Der kewige Jud* (1878) pisao o Židovima kao drskima (*kewig*) je na *jiddisch* drzak. Drama počinje s prologom u nebesima u kojem antisemit Dr. Semitophag moli da mu se Židovi prepuste za odstrel. Anzengruber je bio pisac blizak socijalizmu pa je u Židovskom pitanju vidio socijalno pitanje akulturacije siromašnih židovskih doseljenika. Međutim u austrijskoj književnosti ne manjka ni filosemitizma pa Ada Christen, Marie von Ebner Eschnbach i Ferdinand von Saar pišu sa simpatijama o siromašnim Židovima u Beču. Salomon Hermann Mosenthal u drami *Deborah* (1849) opisuje ljubav kršćanina i Židovke i bavi se pitanjem izmirenja dvaju vjera. Ono ipak ne

---

¹⁴ Steed, Op. cit. str. 148.

uspijeva. Ovo djelo bilo je jedno od najčešće izvođenih djela stoljeća, izvodilo se mnogo i u Zagrebu. Prevedeno je na čak 13 jezika.¹⁵ Ali ni Židovstvo nije racionalno objašnjivo. Nije jasno ni zašto tako velik broj, da ne kažemo većina austrijskih Židova u XIX. st. na jednom nije više htjela biti Židovima, a Abrahamov život, njegova žrtva, uopće sve u tom životu nije racionalno objašnjivo, razmišljanje prestaje kod njega ondje gdje počinje vjera. Nije li to tako i kod nas kršćana. Svaki od nas koji u nedjelju daje u crkvi milodar misli na onu udovicu iz Evanđelja koja je dala milodar od svoje oskudice, a ne, kao mi od onoga što nam pretiče. A nitko od nas nije s tim razmišljanjem riješio ništa.

Sad može biti umjestan i jedan povijesni pregled položaja Židova u kršćanskom društvu, osobito Austrije i Hrvatske.

Židovi su smatrani od zapadne i istočne crkve narodom bogoubojica, ali to nije značilo da ih valja kazniti jer čovjek nije ovlašten da sudi umjesto Boga. Smatralo se da njih čeka zaslužena kazna na onom svijetu. To se čita u uvodu *Fundaciones* svete Tereze Avilske i u antisemitskoj pjesmi Giovanni Barozzi iz XVI. st. i dr.¹⁶ Smatralo se da se Židove ne smije prisilno krstiti. To je bilo tako dok papa Ivan XXIII. nije izbacio iz liturgije na Veliki Petak ono *perfidus Judeos* i uveo u liturgiju molitvu za Židove. Kasnije je Ivan Pavao II. otišao u Jeruzalem, molio na zidu plača i molio Židove za oprostjenje zbog svih nepravdi koje su im počinili kršćani.

Židovi su bili posebna zajednica u srednjovjekovnoj Europi koji su se upravljali po svom zakonu što ih ipak nije štitilo od nasilja svjetine, a bilo je, osobito za Reconquiste u Španjolskoj i prisilnog krštenja Židova. Židovi su ipak ponekad znali biti komplementarni dio kršćanske zajednice u kojoj su djelovali kao bankari, odnosno lihvari kako se to govorilo.

Bankarstvo je izum Židova i katolika, u istočnim enciklopedijama nema čak ni natuknice *usury* i *interests*. U katoličkom svijetu bankarstvo se počelo razvijati kad je uvedena *decima ecclesiastica* s kojom su se financirali križarski ratovi. S uvođenjem crkvene desetina pojavilo se pitanje prijenosa većih iznosa novca koji su prenosili firentinski bankari i bankari drugih srednjotalijanskih gradova, a time i pitanje lihve. Pitanje lihve uredio je Mojsije. Nema razlike između židovskog i katoličkog poimanja lihve. Čovjek može pozajmiti novac uz kamatu članu druge zajednice, ako pozajmljuje članu svoje zajednice mora pozajmiti bez kamate ili se takav zajam smatra lihvom. Beskamatni zajam smatra se djelom ljubavi prema bližnjemu.

U XIV. st. pojavio se u Italiji novi tip države, osnovan ne na vazalstvu, nego na plaćenju vojsci i činovništvu. Postavilo se pitanje kako platiti taj novonastali državni aparat jer se porezna politika nije mogla samo tako promijeniti. Pitanje je riješeno tako da su pozvani Židovi kojima je dopušteno da pozajmljuju kršćanima uz kamatu, ali su oni oporezovani. I kršćani su smjeli pozajmljivati Židovima uz kamatu, ali to nisu radili jer je Židova bilo malo, a kršćani nisu imali novaca. Pojava Židova u srednje-talijanskim gradovima značilo je njihov napredak, ali su ustali franjevci i dominikanci koji su počeli propovijedati protiv

¹⁵ Karlheinz Rossbacher, *Literatur und Liberalismus, Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*, VII. Juden in Wien, *Jüdische Themen und Figuren in der Literatur*, Wien, 1992. str. 391 ff-

¹⁶ Vittorino Meneghin, *Il »Monte Euganeus« di Giovanni Barozzi, poemetto nell'erezione del Monte di Pietà a Padova* (1491), in: *Fonti di storia ecclesiastica padovana*, II(1969) p.109-216.

Židova i osnivati *Monti* što su pozajmljivali novce siromasima bez kamate i propadali. Tako je židovsko bankarstvo postalo nešto poput neizravnog oporezivanja, ali su se pojavile suprotnosti između crkve i komune, a Židovi su postali žrtvama nasilja svjetine koja je znala opljačkati njihove banke. Židovi su se u ovim zbivanjima pokazali dosta nespretnima, u Barozzijevoj pjesmi pojavilo se lik Židova lihvara i krvopije koji je kasnije razradio i Shakespeare u *Mletačkom trgovcu*.

U Dalmaciji su se stvari razvijale drugačije. One je 1409-1420. došla pod vlast Mletaka koji su imali razvijeni porezni sustav.¹⁷ Mleci su u Dalmaciju uveli novi tip države, a državni aparat plaćali su od poreznog novca pa židovski bankari nisu bili potrebiti.

U latinskom jeziku polarizirala se bankarska terminologija pa je riječ *mutuum* značila beskamatni zajam, za razliku od *usura* što je značilo lihvu. Sveti Jeronim u svom prijevodu Novog Zavjeta ne pravi tu razliku. O pojmu lihve vodile su se raspre u kršćanstvu, a lihva je bila i predmetom dijaloga između Židova i kršćana. Sveti Toma Akvinski smatrao je da novac pozajmljen trgovcu da trguje nije lihva. Trgovac će glavnicu sa trećinom profita, ali će zajmodavac morati preuzeti i trećinu rizika. Ova misao potječe od Evandjelja po Mateju (XXV, 14-30) s prisposodobom o pet talenata. Slično se čita i u Talmudu pa možemo pretpostaviti raspru između Židova i kršćana u toj stvari.¹⁸ Sveti Toma nije bio papa ni moćni kardinal, nego profesor i ova stečevina njegove gospodarske misli nije prihvaćena u Italiji¹⁹, ali je prihvaćena u Dalmaciji gdje se u XIV. st. pojavio bilježnički instrument *Creditum ad lucrum* u kojem *socius stans* pozajmljuje novac *sociusu tractans* slijedeći ovo načelo.

Srednjovjekovni bankarski sustav bio je bitno sredozeman, stožerni dio tog bankovnog sustava bila je srednja Italija, Katalonija je bila nadležna za zapad, a Mleci sa Dalmacijom za Levant. To je značilo da je Dalmacija bila vrlo napredna u bankarstvu pa Židovi u Dalmaciji nisu imali što tražiti pa su se bavili trgovinom. U Dalmaciji se pojavio tip komercijalnog bankarstva, bankari u Splitu i Dubrovniku, a oni su često bili agenti firentinskih banaka davali bi svoje tkanine trgovcima što su dolazili iz Bosne na proljeće. Oni su prodavali tkanine u Bosni i vraćali se na jesen da plate. Tu se može pretpostaviti da su plaćati i kamate zbog odgode plaćanja.²⁰ Bio je to kršćanski tip bankarstva koji je nastao tijekom duge raspre između kršćana i Židova koji su tako postali nešto poput kvasca kršćanstva, a gospodarska misao svetog Tome postala je time polazištem za gospodarski olet Zapada. Nije slučaj da su kršćani i Židovi danas najnapredniji i najbogatiji dio čovječanstva.

Malo se zna o Židovskom bankarstvu u Dalmaciji u XV. i XVI. st. U Šibeniku se 1448. spominje *Porta Judaica*.²¹ Židovski bankari Moses i Bonomo dobili su dopuštenje 1386/

---

¹⁷ Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, Dubrovnik, 1990.p.191-202.

¹⁸ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*, Split, 1996.

¹⁹ The Banco Medici nije priznavao da uzimakamatu Raymond de Roover, *Il banco Medici dalle origini al declino(1397-1494)*, Firenze, 1970.

²⁰ Vidi moju naprijed spomenuti povijest bankarstva i Ivan Pederin, *Appunti e notizie su Spalato nel Quattrocento*, Studi veneziani, n.s.XXI(1991), p.390-392.

²¹ Državni arhivu Zadru, Fond Šibenskih bilježnika, 11/Lie, A.Campolongo, F.62r.

87. i 1398. da se nasele u Zadru, alinisu došli,²² God. 1432. pozvani su židovski bankari u Šibenik, a 1488. i u Zadar, ali su i oni oklijevali.²³ U Splitu se spominje sinagoga *in civitate veteri* 1444.²⁴ Prema Marenu M. Freidenbergu, Židovi su pozajmljivali novac u Zadru 1423.²⁵ Židovski bankar Zuzo djelovao je 1551. u Zadru²⁶ U to doba tiskale us se židovske knjige u Mlecima, a zanimanje za židovstvo raslo jet među intelektualcima u Italiji pa jet kardinal Girolamo Verallo prosvjedovao kod mletačkog poklisara u Rimu jer jet Marc'Antonio Giustinian tiskao 1551. babilonski Talmud u Mlecima, a *Esecutori contro la biastema* u Mlecima donijeli su odluku da valja pažljivo pregledati tu knjigu. Papa je naredio da se ona spali posvuda u Italiji gdje se nađe. Papa je ipak dopustio da se Talmud tiska, ali poslije brižljive cenzure i pročišćenja teksta. Sad su se židovske knjige počele tiskati u Cremoni, ferrari, Mantovi, Sabionetta i Riva di Trento sve do 1563., a Giustinian je kao guverner Cephalonie osnovao tmao židovsku tiskaru 1565.²⁷ Antisemitizam ili nastojanje rimske kurije da ograniči rastuće zanimanje za Talmud koje se širilo među intelektualcima poslije *Conclusiones philosophicae cabalisticae et theologice* od Pico de la Mirandola (Rim, 1486). Pico della Mirandola sredo je 1490. Johannes Reuchlina koji je pokazao živo zanimanje za kabalistiku pa je 1517. napisao *De Verbo mirifico*, pa *De arte Cabalistica*. Johannes Pistorius napisao je 1587. antologiju *Artes cabalisticae* koje su djelovale u protestantskom pietizmu.

Zanimanje za Židovstvo širilo se i u Zadru pa je dužd Marc'Antonio Trivisan pisao 25. listopada 1553. zadarskom knezu Antniu Civranu i kapetanu Girolamo Delfin da je Vijeće Desetorice (*et Zonta – cum adictione*) donijelo odluku da se Talmud u Zadru spali poslije istrage koju je proveo *Esecutori della biastemia*.²⁸ Ova terminacija primljena je u Zadru 11. studenoga, upisana u kopijalnu knjigu 13. studenoga i objavljena na trgu *sono tubae*. Vijeće desetorice naredilo je da se sa Talmudom u Zadru spale i sve kompendiji, summae i druge knjige napisane pod utjecajem Talmuda koje su seočigledno mnogo čitale i djelovale u hrvatskom humanizmu. Primjerci koji će se naći u knjižnicama i privatnim kućama morale su se poslati u Mletke gdje će se spaliti na trgu sv. Marka. Prema tome, nije se očekivalo da će se Talmud naći u židovskim kućama, već baš u kršćanskim u Zadru i drugim gradovima Dalmacije.

²² Antonio Teja, *Aspetto della vita economica di Zara dal 1289 al 1409, Parte I. la prattica bancaria*, Zara, 1936. Maren Freidenberg me je upozorio da oni nisu došli u Zadar.

²³ Maren M. Freidenberg, *Jevrejskie bankiri v srednjevekovoj Dalmaciji, Grada i prilozii za povijest Dalmacije*, 12. urednica mr. Nataša Bajić-Žarko, Božić-Bužančić zbornik, Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Danice Božić-Bužančić, Split, 1996.p.99-101

²⁴ Državni arhiv u Zadru, *Spisi stare splitske općine*, Box 8, fasc.23,4, F.171r. Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971. p.17. ova sinagoga spominje se 1397. Pa ipak M. Freidenberg, *Jevrei na Balkanah na ishode srednjevekovlja*, Moskva-Jerusalem, 1996.str.75. smatra da su se tu mogli okupljati i kršćani i svećenici.

²⁵ M.Freidenberg, *Op.cit.p.67*.

²⁶ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*, Split, 1996. str.124.

²⁷ Paul F. Grendler, *The Inquisition and the Venetian Press 1540 – 1605*, Princeton, New Jersey s.a. p. 90-143.

²⁸ Državni arhiv u Zadru, *Dukale i terminacije*, Vol.III.Nr.1127.F.29-30.

O slabosti židovskog bankarstva u Dalmaciji govori primjer Daniela Rodrigueza koji nije osnovao banku, nego trgovačko poduzeće u Splitu.²⁹ Split je od XIV. TS. izvozna luka za srednju Bosnu.³⁰ Osmanli su prekinuli tu trgovinu 1463. što je bilo od ne malog utjecaja na svjetsku trgovinu jer je onda u Italiji počela gospodarska kriza- Rodriguez je obnovio tu trgovinu krajem XVI. st. pri čemu se poslužio članovima židovske zajednice u Splitu koji su imali veza i poznanstava među uglednim Turcima ili muslimanima u Bosni. Židovi su dakle odigrali ulogu u Splitu i na Jadranu, ali ne u bankarstvu. Rodriguez je u Splitu osnovao Lazaret koji će nastojati premostiti jaz između Istoka i Zapada. Židovskih bankara bilo je u Dalmaciji, ali njihova uloga nije usporediva s ulogom židovskih bankara u srednjotalijanskim gradovima jer oni nisu u Dalmaciji izdržali konkurenciju dalmatinskih bankara. Tako se u Šibeniku tak 1622. pojavio židovski bankar.³¹

Međutim, židovsko bankarstvo opadalo je posvuda u Europi poslije nego što je papa Lav X. dopustio ograničeno uzimanje kamate³² slijedeći načela sv. Tome. To je značilo da Židovi nisu više bili jedini koji su imali pravo uzimati kamatu. Papa Camillo Borghese osnovao je *Banco di Santo Spirito* 1605. u Rimu kao prvu državnu banku i predložak za kasniju Bank of England. To je bio kraj židovskom bankarstvu. Židovi su se prema tome manje bavili bankarstvom nego što bi čovjek rekao slijedeći predrasudu o Židovima kao lihvarima i krvopijama. Kad je u Šibeniku 1624. osnovana prva banka tipa ove rimske banke – *Sacro Monte di Pietà* židovski bankar napustio je grad, ali ne i židovska zajednica koja se bavila trgovinom pa je tako 1678. u Splitu osnovana *Università hebraica* u sinagogi, vjerojatno onoj istoj koja je naprijed spomenuta. Vlasti nisu Židove smatrale strancima pa je generalni providur A. Zorzi 1628. naredio skupljanje milostinje za siromašne Židove.³³ U nekim razdobljima je mletačka vlast ipak činila teškoće Židovima jer nije htjela da oni žive izmiješani s kršćanima što je u Dalmaciji bilo uobičajeno. Međutim Samuel Lima iz Splita stekao je mnogo zasluga za Mletke kao obavještajac u doba kandijskog rata.³⁴ Prema splitskom knezu Francesco Morosini 1621. je židovska zajednica u Splitu imala 200 članova- Drugi splitski knez Giacomo Michiel javio je u Mletke da su Židovi turski obavještajci.³⁵ Neki Židovi kao Josef Franco i Abraham Mosco radili su u Splitu 1673. kao dragomani, drugi kao *sboradori*, a to će reći da su s dimom »raskuživali« robu što je stizala iz Bosne.³⁶ Sve to nam kaže da Židovi u Dalmaciji nisu djelovali kao bankari, već kao posrednici između istoka i zapada, između islamsko-pravoslavnog svijeta i Zapada.

---

²⁹ Viktor Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI.st. *Starine*, Vol.52(1962) i Vol.53(1966)

³⁰ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 1961. Ivan Pederin, *Il Comune di Spalato e le sue Relazioni con la Romagna, le Marche ecc. in epoca Malatestiana*, Centro studi Malatestiani, Le Signorie dei Malatesti, Storia delle signorie dei Malatesti, Atti Giornata di studi Malatestiani a Civitanova Marche, 7. Rimini, 1990. p. 31-68.

³¹ M.Freidenberg, *Jevreiskie bankiri...*p.103-104.

³² Léon Poliakov, *Les banchieri juifs et le Saint Siègle du XIII au XVII siècle*, Paris, 1963.

³³ Ivan Pederin, *Mletačka uprava ...*p.53,55.

³⁴ Državni arhiv u Zadru, 32. Prov.gen. A.Barbaro, F.84-85.

³⁵ I. Pederin, *Mletačka uprava...*p.64.

³⁶ Državni arhiv u Zadru, 36.Prov.gen.P.Civran, F.7-8. Ivan Pederin, *Školovanje mletačkih dragomana za turski, arapski, perzijski i hrvatskosrpski jezik od XV. do XVIII. stoljeća i njihova služba*, Institut za istoriju u Banjaluci, *Istorijski zbornik*,br. 9.(1988)

Na kraju francuske okupacije dijela Hrvatske narod je bio podijeljen, jedan dio vođen slobodnim zidarima bio je naklonjen Francuzima, a drugi koji su vodili franjevci bio je naklonjen Austriji. Ovih posljednjih bilo je mnogo više.³⁷ Dio Židova prionuo je uz Francuze, ali su oni tako na sebe navukli bijes one druge stranke. Bilo je u ubojstava Židova,³⁸ ali ne pogroma, kakvih je bilo 1804-1807. za vrijeme srpskih ustanaka.³⁹ U Francuskom razdoblju bio je generalni providur u Dalmaciji Vincenzo Dandolo, pokršteni Židovi koji je prezime dobio od krštenog kuma.⁴⁰ Dandolo je modernizirao upravu u Dalmaciji i dao članovima fiziokratskog pokreta ključna mjesta u upravi.

U Bosni se mnogo čuje o ugnjetavanju kršćana osobito počam od XVIII. st. To ugnjetavanje više je pogađalo kršćane nego li Židove kojih je bilo malo i o kojima se nitko nije brinuo.⁴¹

Dalmacija je 1813. došla pod habsburšku vlast, ona nije priključena sjevernoj Hrvatskoj Austrijski putopisac Joseph Marx von Liechtenstern *Reisen durch das oesterreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818.* (2 sv. Meissen, 1822) negativno se odnosio prema Židovima u Splitu zbog njihovog bogatstva; istakao je da kapital trgovačke kuće Gentilhuomo u Splitu iznosi 500 000 dukata, a kuće Jezrum čak 600 000 dukata.⁴² On je savjetovao vlasti da tlači Židove i ograničava njihova prava. Metternich se s njim nije složio pa je smatrao da Židovi mogu zauzeti sva važna mjesta u upravi i vojsci, ali, dakako ne u Crkvi.⁴³ Bio je to početak integracije Židova u Carevini, a također i u hrvatsko društvo na sjeveru i jugu.

Austrijska država nije bila nesklona Židovima, kako smo naprijed spomenuli. *Toleranzedikt* Josipa II. 1782. ipak nije dopustio nekontrolirano doseljavanje Židova u Beč, niti stvaranje njihove kulturne zajednice. Međutim Židovi nisu morali nositi žuti znak, njihova djeca mogla su pohađati kršćanske škole. Lessingov *Nathan der Weise* u kojem se Židov i židovska vjera pojavljuju u ravnopravnoj ulozi s islamom i kršćanstvom izveden je na Burgtheatru 1819. Bili su ravnopravni pred zakonom s kršćanima, Franjo Josip priznao je židovski kulturnu zajednicu u Beču 1849. ali su njihova prava ograničavana 1851 i 1853. Posljednja ograničenja nestala su 1867. u doba rascvata liberalizma. Njihov broj je u Beču rastao, 1857 bilo ih je 6 217 (1,3%), 1869. 40 227 (6,6%). Pa ipak, među liberalima bilo je dosta antisemita, a njemački nacionalist Georg von Schönerer bio je njihov osobito žestoki protivnik. Antisemitizam je jačao u prijelaznim razdobljima. Bilo je Židova koji su stekli

³⁷ O ustancima protiv francuske okupacije u Dalmaciji Nikola Safonov, *Ratovoi na Jadranu 1797-1815.*, Beograd, 1988. str. 157ff. Ivan Pederin, *Otpor francuskoj vlasti u Dalmaciji i Ilirskim pokrajinama poslije 1806.*, RAdovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 45 (2003) str.291-308.

³⁸ Grga Novak, *Povijest Splita*, knj. treća (Od 1797. god. do 1882. god.), MH, Split, 1965, p.40, 44.

³⁹ M.Freidenberg, *Op.cit.*p.170.

⁴⁰ G.Novak, *Povijest Splita*,III. Split, 1965.str. 39.

⁴¹ Državni arhiv u Zadru, *Beobachtungen auf einer zu Folge 1806. nach Bosnien unternommenen Dienstreise*, sv. 245. X₁,2475/p.

⁴² Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991. p.80-81.

⁴³ *Documents et Ecrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de Cour et d'Etat publiés par son fils le Prince Richard de Metternich, Classés et réunis par M.A. de Klinkowstroem, Deuxième partie; L'Ere de Paix (1816-1848), Tome troisième, Paris, 1881.p.189.*

plemstvo, ali to su osuđivali plemići i takve Židove nisu rado gledali.⁴⁴ Antisemitizam nije dakle imao uporište u nekoj gospodarskoj, socijalnoj, etničkoj ili političkoj skupini bečkog društva.

G. W. Hegel je gledao Židove polazeći od tradicije protureformacije i osobito klasicizma i Sturm und Dranga koji su potiskivali latinski jezik i kulturu i obraćali se grčkom. Njegovo obraćanje Grčkoj on je suprostavio Israel u smislu nekog neopaganizma što nije bez veze s renesansnim zanimanjem za grčku kulturu i duh u doba opadanja vjere. Hegel je u predavanjima na sveučilištu u Berlinu održanim u duhu liberalnog protestantizma podijelio povijest u židovsko, grčko, latinsko i napokon njemačko razdoblje. Hegelu je neprihvatljiv Izrael kao izabrani narod iz nasljedstva Abrahama jer uključuje u sebi prezir prema ostatku čovječanstva. Židovi su samoprogllašeni robovi svoga Boga, ali su robovi, a ne slobodni ljudi. Sloboda i ravnopravnost pojmovi su koji su nastali u Grčkoj. Židovi su dakle narod robova nesposoban za samostalnost. Hegel slično kao ranokršćanski krivovjeverac Marcion dijeli Boga Stvoritelja od Boga Otkupitelja pa u Isusu vidi osobu koja je ustala protiv Židova jer nije imao ništa zajedničkog s njima.⁴⁵ Hegel je polazio od etatizma, koji je on idejno i filozofski opravdao, pa je priznavao samo slobodoljubive narode koji su osnivali države. Židovi to nisu bili, ako to nisu bili bili su narod robova i dostojni prezira. Ovdje svakako djeluje ireligioznost XIX. st. Od ove slike Židova izvest će se u XX. St. Teorije o njihovoj inferiornosti koje su sve prije nego li uvjerljive jer su Židovi dali mnogim europskim narodima istaknute pisce, umjetnike i znanstvenike.

Goethe je imao povoljan odnos prema Židovima pa je u svojoj autobiografiji pod naslovom *Aus meinem Leben Dichtung und Wahrheit* opisao posjet ghettu. Ghetto mu se nije svidio zbog tijesnih ulica, prljavštine i nametljivih trgovaca. On se tom prilikom prisjetio Gottfriedove kronike u kojoj je pisac optužio Židove da upotrebljavaju krv kršćanske djece za svoje obrede. Goethe je međutim nastavio tako da je Židove gledao kao izabrani narod. Goethe nije bio vjernik, pa je to svojstvo Židova za nj bilo bez vjerskog značenja, ali je u Židovima vidio posrednike do najstarijih vremena. Priznao je da su Židovi svoje-glavi u čuvanju svoje vjere, ali ga je to ispunjalo poštovnjem. Dodao je da su njihove djevojke lijepe i da im nije mrsko kad im neki kršćanski mladić kaže nešto lijepo na sabat. Njega je zanimao njihov obred i svetkovine, osobito svetkovina sjenica (*Leubenhüttenfest*), prilazio im je, a oni nisu bili nimalo zatvoreno, posvuda su ga rado primali, ugostili bi ga i kazali bi mu da opet dođe.⁴⁶ Goethe je tu pokazao svoju umjerenost i urvnoteženost u pisanju, ali i svoje prosvjetiteljsku nezavisnost od predrasuda odatle njegova naklonjenost Židovima i prikaz Židova i njihove vjere kao vedre i otvorene vjere. Drugačije je o Židovima. Drugačije je pisao romantički filozof Friedrich Schleiermacher u svojem djelu

---

⁴⁴ Karlheinz Rossbacher, *Literatur und Liberalismus, Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*, VII. Juden in Wien, *Jüdische Themen und Figuren in der Literatur*, Wien, 1992. str. 393 ff.

⁴⁵ Alain Besançon, *Zla kob stoljeća, O komunizmu, nacizmu i jedinstvenosti šoaha*, Zagreb, 2002. str. 90-91. Autor ovdje citira Hegelovo djelo *L'Esprit du christianisme et son destin*, Paris, 1971. koje je vrlo vrlo teško naći u izvorniku.

⁴⁶ *Goethes Werke*, hrsg. von Heinrich Kurz, *Kritisch durchgesehene und erläuterte Ausgabe*, Neunter Band, Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut, s.a., str. 129.

*Ueber die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern.*⁴⁷ Schleiermacher je smatrao da je židovska vjera već odavno mrtva. Židovi su u starini bili red osnovan na staroj obiteljskoj povijesti. Tu tradiciju prihvatili su svećenici. To je povijest u koju religija ne spada jer nema pogleda u universum. Ta je vjera umrla onda kad su zaključene židovske svete knjige pa je time prestao razgovor s Jehovom. Onda je Židovstvo ostala tek krzljava politička zajednica puka izvanjska manifestacija bez života i duha. Pogled u univerzum prešao je onda u kršćanstvo. Schleiermacher je tu pisao pod dojmom emancipacije Židova, ali je shvatio tu emancipaciju kao asimilaciju jer je smatrao da židovska vjera više nikom nije potrebna pa ni samim Židovima.

Židovsko pitanje ipak nije samo pitanje kojim se bave samo kršćani, njime se bave i Židovi. U ovoj postupnoj liberalizaciji odnosa prema Židovima javio se i Eduard Breier (1811-1886), Židov njemačkog jezika rođen u Ludbregu koji se nastanio u Bečkom Novom Mjestu s romanima *Der Fluch des Rabbi, Sittengebälde aus dem fünfzehnten Jahrhundert* i *Die Sendung des Rabbi, Zeit- und Sagenbild aus dem fünfzehnten Jahrhundert*.⁴⁸ Breier je pisac koji je imao velik uspjeh u svoje doba jer je pisao valterskotovske romane od sredine 1840ih godina kad je cenzura dopustila uvoz knjiga Waltera Scotta u Carevinu. Njegovi romani su zabavni romani, bez osobite umjetničke vrijednosti, danas je zaboravljen, a Rossbacher ga ne spominje.⁴⁹ On je u svojim brojnim romanima opisao manje ili više svaku zemlju Carevine trudeći se da iskaže njezin identitet i individualnost u doba kad je Carevina postajala zajednicom zemalja s ograničenim suverenitetom, bio je dobar Austrijanac pa je nastojao stvoriti neki osjećaj kulturnog i političkog zajedništva među narodima Carevine. U tom smislu on se pozabavio i Židovima. U *Die Sendung des Rabbi* on je opisao židovsku četvrt u Bečkom Novom mjestu u XV. st. u doba pogroma Židova. Slijedeći valterskotovski roman čvrstih armatura on je opisao *ingroup* kao židovsku zajednicu na čelu sa mladim rabinom i *outgroup* satavljen ne od kršćana, već od Hedwige, žene vojvodskog suca nadležnog za Židove Hansa von Zech. Izgled znači karakter pa on opisuje Hedwig kao ženu zagasitog lica koje upućuje na mađarsko porijeklo, niskog čela, debelih usana, svinutog nosa koje, tako Breier znače ograničenost duha, taštinu i oholost, osvetljivost. Hedwiga se ušulja s krabuljom na licu u židovsku svečanost *purim* i razgovara s mladim i novoizabranim rabinom Eliahom. Eliah zna njezinu tajnu, njezin tajni zločin i ona se boji da bi on to mogao odati. Rabin mora biti oženjen, Eliah se želi oženiti sa mladom udovicom Miriam, ali ga židovska zajednica sumnjiči zbog susreta sa Hedwig. Hedwig mu prijete, a on joj kaže da joj neće koristiti ako ga ubije jer on je negdje u Budimu ostavio pismo svom prijatelju s nalogom da ga otvori samo onda ako on umre. Hewig se povlači, stvari izgleda riješena, ali onda počinje pogrom. Sad se rabin Elilah pokazuje kao dobar pastir spreman umrijeti za svoju zajednicu. Židovi bježe, ali Eliah ostaje da bude žrtva. Ženi se s Miriam, ali samo zato da joj kao muž zapovjedi da pobjegne. Onda Eliah

⁴⁷ služio sam se izdanjem Felix Meiner, Hamburg, 1958. str. 159, 161.

⁴⁸ *Die Sendung de Rabbi* izišao je 1862., drugo izdanje izišlo je 1922. *Der Fluch des Rabbi* izišao je 1864, drugo izdanje 1922.

⁴⁹ Ivan Pederin, »Začinjavci«, štici i pregaoci, Zagreb, 1977. Poglavlja o Franji Trenku i Breieru, isti, *Der historische Roman in Österreich und Kroatien*, Eduard Breier und August Šenoa, Österreichische Osthefte, Bd. 19(1977) Heft 4 str.276-286.

iznenada umire prirodnom smrću, Hedwigni zločini doznaju se i ona je kažnjena. Načelo podjele likova je moral, Hedwiga kao zločinka književni je znak za nemoral i nju pisac kažnjava. Židovska zajednica uzor je uzvišene čudorednosti. Breier u tu zajednicu smješta strah od Boga, Gospodinov zakon i dobročinstva. Tora koja potječe iz Ciona sadrži nepromjenjivu volju Gospodinovu. Uzor židovske pobožnosti je imućni Josua Gerson, čovjek iz srednjeg staleža u čiju kuću može ući siromah, ali je ne prezire ni bogataš. Breier na široko opisuje židovsku pobožnost, vjersku tradiciju i običaje i židovsku kabalističku učenost. Daje i univerzalnu sliku čovjeka po Kabali. Po Kabali životinja se sastoji od tijela i duše, čovjek od tijela, duše i duha, ali sve to nestaje pred svemoći Gospodinovom. Židovi su ideal zajednice i sloge, to pokazuje knjiga Esther u doba progona Židova u perzijskom carstvu, ona je kao careva žena utjecala na cara da poštedi Židove pa je car kaznio svog doglavnika, opakog Hamana koji je htio uništiti Židove. Međutim Židove narodom čini njihova vjera. U ovom romanu pojavljuje se Josua Gerson, tip građanina demokrate koji komunicira s bogatašima i siromasima, pa tim bogatog, uglednog i utjecajnog dvorskog Židova Ephraima Steussena koji je knezovima pozajmljivao novac, tip blizak biblijskoj Esther.

Međutim, glavno pitanje ovog romana su progoni Židova kojih je bilo u svim razdobljima povijesti i u svim zemljama. Židovska zajednica je oaza mira, čudorednosti i pobožnosti, ali i mjesto vječne nesigurnosti i straha. Takav strah izražen je u knjizi Jobovoj u kojem se čovjek pojavljuje kao prolazni gost na zemlji, nepostojan kao sjenka. Nije li to uopće položaj čovjeka na zemlji kako ga shvaća kršćanstvo, dakle privremeno stanje ili putovanje prema vječnosti. Židovi ne mrze svoje progonitelje, prihvaćaju progone kao nešto što šalje Gospodin jer pravi je život poslije smrti i uskrsnuća, Gospodin šalje dobro, ali i kažnjava.

U drugom romanu *Der Fluch des Rabbi* on je opisao židovsku četvrt u Budimu u XV. st. kao mračnu i prljavu. Većina židovskih likova u toj četvrti negativni su, opisuje ih kao ružne i s lošim karakternim osobinama, kod Breiera izgled znači karakter. Rabinova žena je mala debela, tašta, pa krije godine i zavidna što odaju njezine oči. Druga Židovka je dugačka, suhonjava s upalim licem na kojem se vide bradavica, sivim očima i krezubim ustima, opaka. Ona trguje nošenom ženskom odjećom i pita guske. Rabin je učen, udaljen od svijeta ženu štuje, ali je ne voli. Breier rado napominje židovske običaje i tradiciju, *tephilim*, kožnu vrpču koju Židovi stave oko vrata kad se mole, on opisuje ružne, tamne interijere, hranu kao *čalet*, *košer* sve u želji da opiše Židove. Na kraju opisuje u noći *slithes* okrutno grabežno ubojstvo u kojem je jedan putujući talmudist s jednim pomagačem ubio i orobio jednog Židova koji ga je pred smrt molio da mu dopusti moliti *vidde*. Breier odmah u zagradi dodaje da je to molitva koja se moli umirućem Židovu i naliči kršćanskoj ispovijedi. On očigledno piše za kršćane, a i opisuje židovsku četvrt kao prljavu, otprilike onako kako je vide antisemiti. Rabin proklinje nepoznate ubojice to više što su oni oskrvnuli i Toru tako što su je bacili na zemlju, a to je po židovskoj tradiciji oskrvnuće. Odmah zatim Breier piše posebno poglavlje pod naslovom *Das Judentum*. Počinje tako što ističe da je židovska vjera najstarija, ona počinje u djetinjstvu čovječanstva, nejasna je, nije više od sitne zvijezde koju svi slijede jer sunca više nema. Potom prelazi na Mojsiju kojeg su odgojili neprijatelji njegovog naroda, a on je za života među njima uspio proniknuti njihove slabe strane. Kasnije se Providnost pobrinula da ovi Židovi, koji su u početku bili

sirovi narod robova, dadu toliko proroka i velikih umova. Židovima je njihova vjera sve, ali ona je i njihov okov jer oni svoju vjeru slijede s fanatičnim žarom. Međutim, Mojsiji je trebalo čak 40 godina da udomi Zakon među Židovima, a onda ga nitko više nije mogao iskorijeniti.

Poslije razaranja Hrama i Jeruzalema Židovi su proganjani, ali što više ih progone, to žešći je njihov vjerski žar jer oni su vjerski narod.

Mojsijev zakon jednostavan je, ali onda su se pojavili pismoznanci, kabalisti i počeli umovati da li se u subotu smije ubrati pa čak i pojesti neki plod sa voćke. Počeo je srednji vijek kao tamna noć bez mjeseca za Židove. Ovaj srednji vijek je ovdje onakav kakvim ga vidi prosvjetiteljstvo, a Breier je inače pisao većinom povijesne romane od kojih je mnoge smjestio baš u srednji vijek. Kabalisti ustaju protiv Gojima, traže obnovu Jeruzalema, njihovo oslobođenje. Gospodin je tada postao filozofa Mosesa Mendelsoona, Židova da oslobodi Židove iz ovog ropstva. Ovaj njemački filozof, Židov pisao je o posuvremenjenju Židova i njihovoj integraciji u europsko društvo što je Breier pozdravio. Mada u ovom romanu mogu upasti u oči srodnosti židovske i kršćanske vjere Breier nije išao tim putem tražeći dodirne točke i mjesto Židova u svijetu kršćana, ali je u Židovima vidio otprilike stariju braću kršćana što se objektivno ne može zanijekati ni s kršćanskih gledišta. Njegov put bila je laicizacija židovstva i njihova emancipacija u smislu *Toleranzedikta* Josipa II. I sve jače nazočnosti Židova u Beču, kamo je i se i on sam iselio.

U oba romana upadaju sličnosti židovstva i kršćanstva koje Breier ne ističe. Rabin Eliah je *pastor fido*, dobri pastir koji se poput Isusa žrtvuje za svoju zajednicu. Izraz čudorednosti su strah od Gospodina, ljubav prema bližnjemu koja se ističe u dobrotvornosti, vjera u uskrsnuće i držanje izraženo u knjizi Jobovoj da čovjek mora primiti dobro koje mu šalje Gospodin, ali i zlo. Zajednička je kršćanstvu i vjera u Providnost koja se ističe kao čudoredno i životno držanje Židova. U drugom romanu *Der Fluch des Rabbi* Breier osuđuje izvravanje Tore u cjepidlačni zakon put šupljih oblika, ali ne ističe da je baš Isus kritizirao židovsku pravovjernost koja ustaje na formalnom pokoravanju Tori, odnosno Mojsijevom zakonu. U romanu *Die Sendung des Rabbi* jaka je svijest o Židovima kao jaganjcu Božjem. Ta svijest počinje s škropljenjem pragova janjećom krvlju pred bijeg iz Egipta pa ide dalje tako da je i Isus bio jaganjac Božji. Židovi stradaju svi za jednoga, tako počinju pogromi.

Breier nije bio pisac znatne umjetničke snage i mnoge stvari ostale su nedorečene ili samo grubo orisane. Spomenuo je njemačkog filozofa iz XVIII. st. Mosesa Mendelsoona, koji je djelovao u smislu posuvremenjenju židovstva, ali o njemu nije ništa rekao, nije se vezao uz njegovu misao. Mendelson je ispitivao mogućnost sinteze univerzalne religije razuma i božjeg zakona da bi zaključio da su jedno i drugo izraz Božje volje. Pa ipak iz Breierovih djela jasno je da su Židovi vjerska zajednica, njihova kultura vezana je s njihovom vjerom i vjerskom praksom, tako je to i u kršćanstvu, još više u islamu. Međutim, kod kršćana i Židova osim vjerske prakse i kulture postoji još mnogo toga što integrira ljude, Breier je u tim romanima pobožni Židov, ali ne i cionist, već svakako asimilacionist koji u doba posuvremenja Carevine traži za Židove kao vjersku zajednicu dostojno mjesto u društvo koje je sve više postajalo građansko. On traži posuvremenjenje židovstva, njegovu integraciju u društvo njemačkog dijela Carevine, ali i časno mjesto za židovsku zajednicu

jer židovska vjera najstarija je. On je prikazao i približio židovsku kulturu austrijskom njemačkom čitateljstvu na način kao što je približio hrvatsku i druge nacionalne kulture habsburške zajednice naroda, u tom smislu može ga se smatrati pretečom kasnijih cionista. Međutim prema Breieru nema židovske kulture izvan religije, on je pobožni Židov, a cionizam ne nacionalno preporodni, a ne vjerski pokret.⁵⁰ Breier je ovim romanima tražio punu emancipaciju Židova u Carevini do koje je i došlo, u Austriji 1867., u Mađarskoj 1868., i u Hrvatskoj 1873. Međutim, ako su oba ova izdanja izišla 1922. jasno je da su se na njih pozivali cionisti, a cionizam se upravo tih godina razvijao u Carevini. Čitajući ove romane danas, a oni su u drugom izdanju izišli poslije njegove smrti stječemo dojam, kojega Breier kao da nije bio svjestan da Židovi nisu inovjerci, već radije temelj kršćanstva kojemu bez sumnje pripada takvo časno mjesto. Breier je po vjeri Židov, ali je po kulturi Austrijanac njemačkog jezika i pisac koji je u austrijsku književnost uveo roman valterskotovskog tipa. Svojim djelom koje nije dovoljno proučeno on je tražio povijesnu individualnost svakog naroda habsburške zajednice naroda, ali se trudio stvoriti i jedan osjećaj austrijskog zajedništva. Uvodno smo spomenuli Franklov prilog u kojem se čita da židovska vjera prožima cijelog čovjeka, izolira Židove u društvu, ali ih čini i otpornima. Steed i Gayda opisivali su Židove kao strano tijelo u društvu. Breiera prožima želja za integracijom Židova i nepokolebljiva vjera da je to moguće. Napokon u Carevini kakva je bila habsburška zajednica naroda postojalo je čak 10 vjerskih zajednica. Breier se bori za ukidanje ograničenja položaja Židova pa oni od 1860. stječu pravo posjedovanja nekretnina, a od 1867. u Austriji, od 1868. u Mađarskoj, a od 1873. u Hrvatskoj stječu punu ravnopravnost u građanskom i vjerskom smislu.⁵¹ Breier prikazuje s ponosom židovsku tradiciju, ali ona je kod njega isključivo vjerska, a ne jezična. Tu bi u njemu mogli vidjeti preteču kasnijeg cionizma.⁵² Kod njega možda odjekuje ortodoksija i raskol ortodoksnih Židova i reformista koji je bio jači u Mađarskoj ili čak hasidizam koji je ipak ostao ograničen na istočno Židovstvo u Galiciji i Ukrajini.⁵³

Može upasti u oči da se u židovskom pitanju nigdje ne pojavljuju teološki razlozi. Međutim Friedrich Nietzsche je u *Die fröhliche Wissenschaft* («*La gaya scienza*»), glava 135. pod naslovom *Herkunft der Sünde* (Porijeklo grijeha) opisao grijeh kao židovski izum koji je prihvatilo kršćanstvo. Za razliku od Židova Grci nisu poznavali pojam grijeha. Kajanje je za Grke bilo duhovno držanje roba. Grijeh je prema Nietzscheu povreda poštovanja i samo to, kajanje je obnova božje časti. Grijeh je prema tome prekršaj u odnosu na Boga, ne prema ljudima. U glavi 136. istog djela pod naslovom *Das auserwählte Volk* (Izabani narod) Nietzsche opisuje Židove kao čudorednog genija među narodima. Oni su to jer su čovjeka prezirali više nego li ijedan drugi narod. Židovi su obožavali svog božanskog monarha otprilike onako kako su Francuzi obožavali Ljudevita XIV. Aristokracija je izgubila svoju moć i svoj sjaj. Da bi to zaboravila trebala je kraljevski sjaj i moć bez premca do

---

⁵⁰ Ivo Goldstein, Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941., u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Židovska općina Zagreb, 1998. str. 16.

⁵¹ Agneza Szabo, Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj, u: Dva stoljeća... str. 143.

⁵² Cvi Loker, Žačecii razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima, u: Dva stoljeća... str. 166-178.

⁵³ M. Gross, Židovi u Habsburškoj monarhiji... str. 31, 36.

kojeg su samo aristokrati imali dostup pa su s visine dvora s prezirom gledali na sve ispod dvora i sebe. U glavi 137. pod naslovom *Im Gleichnis gesprochen* (Govorimo u jednadžbi) piše Nietzsche da se Isus mogao roditi jedino u židovskom krajoliku nad kojim se stalno nadvija olujni oblak Jehovine srdžbe i zraka nezasluzene milosti. U svim drugim zemljama sjalo je jasno sunce.

Bio je to jasno ateistički pristup židovskom pitanju koji polazi od antagonizma između Grka i Židova u starom vijeku i od nazora da grijeha zapravo nema. To implicira i nazor da su Židovi zapravo fanatici, ali jasno kaže o bliskosti Židova i kršćana o čemu se u kršćanskom svijetu u pred-ekumensko doba govorilo manje nago danas kad je papa Ivan XXIII. uklonio iskaz *perfidus Judaeos* iz liturgije o Velikom Petku i kad je njegov nasljednik Ivan Pavao II. otišao na zid plača u Jeruzalem.

Integracija se i osjetila. God. 1851. došla je u Split jedna talijanska kazališna družina. Cenzor nije dopustio da se prikaže neki kazališni komad zbog talijanskog nacionalizma i antisemitizma koji je u njemu odjekivao. U gledalištu je sjedilo mnogo Židova.⁵⁴ Bilo je očigledno – Židovi su se integrirali u hrvatsko društvo u Splitu i bili njegovi imućni i poštovani članovi. Splitski cenzor ipak je odbio zahtjev splitskog rabina 1852. da osnuje u Splitu amatersko kazalište u kojem će glumiti školska djeca obiju spolova budući da cenzura nije dopuštala amatersko kazalište.

God. 1852. je Britansko Biblijsko Društvo širilo novotiskanu Bibliju posvuda u Europi u namjeri da obrati Židove. Austrijska policija spriječila je takve pokušaje u Carevini.⁵⁵ God. 1858. kidnapiran je jedan židovski dječak u Budimpešti i prisilno pokršten. Policija je dječaka vratila njegovim roditeljima i učinila sve da opravda katoličko svećenstvo koje nije sudjelovalo u kidnapiranju i nastojanjima da se Židovi pokrste. Pa ipak, većina Židova vjerovala je da su katolički svećenici nadahnuli ovo kidnapiranje. Austrijska policija nije dopustila širenje tiskanica 1860. s kojima se nastojalo pokrstiti Židove, ali je bila i sumnjičava prema cionizmu, nije dopustila rasparčavanje knjiga Židovskog književnog društva u Magdeburgu i sumnjičavo se odnosila prema njegovom predsjedniku Dr. Ludwigu Philipponu 1859.⁵⁶ God. 1860. policija je zabranila ulazak u Carevinu članovima Židovskog odbora u Parizu i širenje njihovih letaka. Prema austrijskoj policiji članovi tog društva bili su Astrue, Cahen, Carvalho, Keven, Manuel i Netter. Austrijsko ministarstvo policije nije dopuštalo rasparčavanje letka *Alliance israelite universelle*. Austrija je očigledno bila za integraciju Židova, a nije voljela ni cionizam ni bojovne pokušaje kršćana da pokrste Židove. Odnos prema Židovima nalikovao je odnosu te policije prema ostalim nacionalizmima – ona je smirivala jer je u Carevini živjelo mnogo naroda, pa vlast nije željela njihova trvenja. I katolička hijerarhija bila je neutralna i nije ulazila u ovakve pokrete.

Među intelektualcima u sjevernoj Hrvatskoj širio se filosemitizam pa je August Šenoa napisao pripovjetku *U akvariju*. Tu opisuje malog i siromašnog Židova Meyera koji je došao iz u Beč i našao neko mjesto u tvrtki starog i časnog pravovjernog Židova. Židov je čestit i marljiv, ali ipak nalazi ljubavnicu. Šenoa je 1879. napisao i članak o držanju Židova u

⁵⁴ Državni arhiv u Zadru, sv. 382.XII₁. 2335/p.

⁵⁵ Državni arhiv u Zadru, sv. 372.XII₂.1.102/p.

⁵⁶ Ibid. 443.XII₂.1.1284/p.

burnoj 1848. godini.⁵⁷ Bila je to godina sukoba Hrvata i Mađara u kojem su hrvatski Židovi na našoj strani, ako su se baš te godine zbili antisemitski ispadi u Zagrebu.⁵⁸ Šenoa je inozemce načelno opisivao negativno, jedini pozitivni lik inozemaca je lik Židova. Ivan Bojničić Kninski napisao je članak o Židovima koji su po njegovom mišljenju igrali znatnu ulogu u srednjovjekovnoj povijesti Hrvata jer su obavljali diplomatske misije za hrvatske kraljeve.⁵⁹ Za ove pisce Židovi su Hrvati Mojsijevog zakona, baš onako kako je Eduard Breier bio austrijski Nijemac Mojsijevog zakona.

U Hrvatskoj se ipak pojavio i antisemitizam pa je Ernest Kramberger napisao humoresku *Uprošnjak* (u Viencu 1881.) u kojoj izvrgava ruglu neukog židovskog krčmara u Slavoniji koji loše govori hrvatski i miješa njemačke riječi i riječi iz jiddischa. Bilo je to doba organizacije hrvatske industrije knjiga zbog koje je trebalo potisnuti ljude što su govorili i čitali njemački, a Šenoa ih je nazivao *njemčarima*. Većina Židova koji su se poslije 1850. doselili u sjevernu Hrvatsku govorili su njemački.

Ksaver Šandor Gjalski napisao je roman *Đurđica Agićeva* sa negativnom slikom Židova. Taj roman djelo je o provinciji sa ogovaranjima, potvorama, zavistima, ženama koje se mrze jer jedna od njih ima ljepšu haljinu i sl. Tu je i predsjednik školskog odbora koji hoće da učiteljice napravi svojim ljubavnicama i ucjenjuje ih, ukratko svijet duhovne ograničenosti, malih interesa. Svijet koji može podsjetiti na ovozemaljski svijet, materijalnost kojem se u katoličkom bogoslovlju uvijek suprostavlja duhovnost do koje se dolazi odricanjem od spolnosti, točnije bluda i materijalnosti. Dakako, izravnog odnosa nema, Gjalski nije deklarirano katolički pisac. On se bavi pitanjima hrvatskog naroda, a ne vjere, ali katolicizam je za nj ipak temelj društvene ćudorednosti. U ovom romanu daje sliku provincijske učmalosti u kojoj ljudi propadaju. Međutim provincija ima i svoj bolji svijet, to su vlastelinski dvorovi grofa Hanibala Radmanovića i obitelji Malešević sa svojim salonima i zabavama tipičnim za gradsko društvo i obrazovanje XIX. st. To je svijet otmjenosti, dobrote i ćudoredne ispravnosti. Ovo je slika provincije činovničke monarhije u kojoj velikaši igraju ulogu kao vrh društvene ljestvice i čuvari društvene ćudorednosti. Đurđica odlazi u Pazarince, provincijsko mjesto kao učiteljica i ona tamo propada u tom svijetu malograđana. Sam roman strukturiran je poput Wielandovog romana *Die Abderiten*, u kojima se uz Goetheova *Fausta* pojavljuju po prvi put u književnosti malograđani. samo što vrh društva nije filozof Demokrit, dakle intelektualac, nego velikaši. U svijetu malograđana žive i Židovi Levi Arnold, mesar i Kohn Šamu koji se bavi svim i svačim, a ponajviše spletkama, i lažnim prisegama. Drži se kao elegantni kavalir. Na plesu dosta ružna djevojka Milica jedva nalazi plesača, a kad ga nađe onda je to maloljetni Židov.. Ljudi se ne osvrću uvijek na *Neue freie Presse* i na ono što napiše *ludi Židov, da zasluži novaca!* Ovi Židovi sačinjavaju *outrgoup* toga romana, mogu podsjetiti na opake spletkare

---

⁵⁷ Mladež izraelitska u Hrvatskoj g. 1848, Vienac, XI(1879) Nr.28. str. 452. Šenoa ovdje nije spomenuo antisemitske ispade u Zagrebu 1838. i 1848. Ivo Goldstein, Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941. u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb, 1998. str.17.

⁵⁸ Duško Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split, 1971. Ti antisemitski ispadi zbili su se 1848., 1883., 1903., 1918. Mirjana Gross, Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. st. str.116. bilj. 31.

⁵⁹ Židovi u Hrvatskoj, Vienac, XI(1879) Nr.47. p.750-751.

kod Šenoa i u trivijalnim romanima, ali u nomenklaturu njihovih loših osobina spada loš njemački koji govori Kohn. Gjalski je kao i Šenoa nesklon svim stranim jezicima, i to ne samo njemačkom, kako je to bio Šenoa,⁶⁰ već i mađarskom, Gjalski je bio žestok protivnik Mađara zbog čega nije napredovao u službi, a njegova protumađarska pripovijetka *Životopis jedne ekscelencije* zabranjena je u *Viencu*.⁶¹ Ako je Kohn govorio loše njemački onda je to zacijelo zato što mu je materinji jezik bio jiddisch, ali Gjalski kao da ništa ne zna o tom jeziku. Antisemitizam u ovom liku Židova ne da se zanijekati, ali on ipak nije artikuliran teološki, već možda rasno jer je Kohn Šamu imao *na licu, a još više oko usta i na nosu tako zvani biljeg Kainov*. A i inače je ružan, a izgled tijela kod Gjalskog znači karakternu osobinu. Pa ipak Židovi u ovom romanu Gjalskoga igraju sporedne uloge, antisemitizam je naznačen, ali ne razrađen, uopće – nedorečen je. Ne možese reći da je *Durđica Agičeva* antisemitski roman onako kako je to Freytagov *Soll und haben* ili Raabeov *Hungerpastor*.

Antisemitizam se zamjećuje i kod srpske manjine u Dalmaciji pa je *Srpski list* 1887. objavio članak pod naslovom *Braća Baruh* o agresivnim židovskim trgovcima u Bosni.⁶² Sličan članak antisemitskog sadržaja objavila je i *Katolička Dalmacija* pišući da agresivne židovske trgovce u sjevernoj Hrvatskoj favorizira mađarska birokracija.⁶³ Neki Židovi sudjelovali su u mađarskoj revoluciji 1848., a austrijska policija doznala je 1850 da se među putujućim židovskim trgovcima nalaze mađarski revolucionarni agenti⁶⁴ kao Spiro Con koji se zapravo zvao Spitz Goldstein, a poslala ga je revolucionarna promidžba u Bosnu 1851. On je uhićen.⁶⁵

Možemo zaključiti da su Židovima mnoge stvari bile važnije od cionizma, sudjelovali su u ovim ili onim pokretima i zbog toga se tu i tamo zamjerili. Ali i antisemitizam je u Hrvatskoj bio slab i nije imao korijena. Milan Begović je u *Gigi Barićevoj* (1965. poslije njegove smrti) opisao zagrebačkog Židova Freddyja kao snoba i tipičnog starog otmjenog Zagrepčanina. Sam Begović bio je provincijalac koji je došao u Zagreb i gledao stare Zagrepčane očima doseljenika.

⁶⁰ Ivan Pederin, August Šenoa u odnosu s austrijskom i njemačkom književnošću i političkom ideologijom, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch* 1996. str.19-43. Šenoa nije bio germanofob, kako ga je prikazao Zdenko Škreb, već protivnik njemčara koji su čitali njemačke knjige, a ne Vienac koji je uređivao on, Šenoa želeći ustrojiti hrvatsku industriju knjiga i čitateljstvo, Zdenko Škreb, *Tragovi njemačke poezije u Šeninim stihovima*, *Rad JAZU*, 290(1952) str.129-197. Isti, Šenoa i njegovo doba prema njemačkoj književnosti (1860-1881), u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, Zagreb, 1970. str. 151-174.

⁶¹ Državni nadodvjetnik Radočaj zabranio je tu pripovijetku zbog političkog sadržaja. *Vienac* je bio književni časopis koji nije bio dužan položiti kauciju. Ako bi pak objavljivao političke priloge on bi morao položiti kauciju. Bartol Inhof je u broju 13 od 26. ožujka 1898. objavio *Životopis jedne ekscelencije od Gjalskoga* zbog čega je ovaj broj zaplijenio državni nadodvjetnik. (*Zapljeni Vienca*, 30/1898. str.208, *Vienac pred sudom*, 30/1898. st.380).

⁶² *Srpski list*, VIII(1887) No.27. Ovaj prilog zabranila je *Presspolizei*. Državni arhiv Zadar, sv. 606.IX,2.2345/p. Srbobran, i uopće srpski tisak i stranke naglašeno su antisemitske, osobito Srbin Milan Obradović iz Bjelovara koji je širio antisemitske letke. M. Gross, Op. cit. str.117, 123.

⁶³ *Katolička Dalmacija* XVIII(1887) No.44. Ovaj prilog zabranila je *Presspolizei* Zadru. Državni arhiv u Zadru, sv. 606.IX,2.2113/p.

⁶⁴ *Ibid.* 361.XII,1.2395/p

⁶⁵ *Ibid.* 372.XII,1.514/p.

Završavamo ovaj rad pisan po znanstvenim načelima koji ipak nije uspio odgovoriti na ono najvažnije u židovskom pitanju – nije uspio odgovoriti zašto Židovi nisu pokušali postati suvremenom nacijom u Austriji, a ni drugdje u doba kad su sve nacije u Europi to postajale, a nije uspio ni objasniti teškoće njihove asimilacije koje nisu bile velike, ali ni male ako se vodi računa o progonima Židova koji su uslijedili u tamnom XX. st. u doba nemilosrdnih i surovih diktatura. Antisemitizam je zbirka ili radije zbrka predrasuda, Sartre je u naprijed spomenutom djelu opisao antisemitizam kao apsurdan, ali nije ni on dao neko rješenje, zaključak ili definiciju. Židovi su ipak izabrani narod, narod kojem se objavio Gospodin pa su iz te objave potekle velike monoteističke vjere kao kršćanstvo i islam. A volja Gospodinova i providnost nije nešto što se može riješiti znanstvenim metodama. Sve ovo nam jasnije nego u drugim stvarima kaže koliko su ograničene mogućnosti znanosti i njezin domet. Neće biti na odmet opaziti na ovom mjestu da znanost, i ne samo ona humanistička nazaduje kod nas i u svijetu.

Židovski razvoj čudan je. U XIX. st. oni su pretežito asimilacionisti, dolaze u sukob s rabinima i taj pokret odgovara laicizaciji i liberalizaciji života kod kršćana. Cionizam kao nacionalno preporodni pokret kasni za odgovarajućim pokretima u srednjoeuropskih naroda oko dva stoljeća, iako je u XIX. st. bilo preteča cionizma.⁶⁶ Međutim i cionizam je neobičan ako ga se uspoređi s ostalim preporodnim pokretima habsburških naroda koji su osnivali časopise na svojim jezicima, kazališta, knjižnica, škole i napokon sveučilišta. I svi ti narodi su u Austriji osim Židova i Roma stekli neki oblik nacionalnog suvereniteta. Cionizam ne traži ništa od toga, već preporuča Židovima da se vrate u Palestinu. Bosanski sefardi bave se proučavanjem židovskog španjolskog kao Kalmi Bartuh i Samuel Roman, ali taj jezik se povlači i sve je manje Židova koji tim jezikom govore.⁶⁷ Židovi se najprije bore za građansku i vjersku ravnopravnost, ne nacionalni suverenitet, koju stječu, a onda protiv antisemitizma pa je cionizam izraz njihove uvrijeđenosti zbog antisemitizma koji pogađa i pokrštene Židove. Ni jedan od ta dva pokreta nije u suprotnosti sa pokretima europskih naroda koji su Židove udomili. Židovi su u Habsburškoj zajednici naroda i Europi uopće bili lojalni, bavili su se rado dobrotvornom djelatnošću, kraj u kojem je bilo mnogo Židova napredovao bi, Židovi su živo sudjelovali u gospodarstvu, preporodnim pokretima i uopće uljudbi nacija u kojima su živjeli. Oni zbilja nisu zaslužili progone koje su doživjeli, a njihov korijen valja tražiti više u pučkim pokretima i politici, nego li u znanosti, književnosti i filozofiji.

---

⁶⁶ Cvi Loker, *Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima, Dva stoljeća...* str. 166-178.

⁶⁷ August Kovačec, *Bosanski Židovi u Zagrebu nakon okupacije Bosne 1878. u: Dva stoljeća...* str.89.

*Summary**JUDAISM AS A PROBLEM IN XIX. CENTURY CENTRAL EUROPE AND CROATIA*

The Hapsbourg Empire housed a large number of Jews, based in Galicia and Hungary. Following the Toleranzedikt of the Emperor Joseph II. the Jews started settling in Vienna and other countries of the Empire. The Hapsburg bureaucracy did by no means harass or belittle the Jews. The Empire housed a large Jewish population in Galicia and Hungary that moved to the west following the Toleranzedikt and was active in culture, economy, industry and banking. Many of them were assimilated, committed to Christian faith or were irreligious to the horror of the orthodox rabbi. Most of the ethnic groups of the Empire developed to modern nation, the Jews did no endeavours to follow them they accepted modern German language and culture. Zionism aroused the Jews when the century drew to the close and spread in XX. Century. It can be considered a movement of national rebirth and less a religious movement.